

Chapter-14

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના સમાનતાના સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક વિચારોનું વિશ્લેષણ

Dr. Samir B Vaghrodia

Assistant Professor, MB Patel College of Education, Sardar Patel
University, Vallabh Vidyanagar, Gujarat, India.

પ્રસ્તાવના:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેમને "ભારતના લોહપુરુષ" તરીકે પૂજવામાં આવે છે, તેઓ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ત્યારબાદના એકીકરણમાં એક મુખ્ય હતા, અને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે સેવા આપી હતી. પદર રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવામાં તેમની સ્મારક ભૂમિકાએ આધુનિક ભારતના પ્રાદેશિક અને રાજકીય પાયા નાખ્યા. તેમની રાજકીય કુશળતા ઉપરાંત, પટેલ એક ઊંડા સમાજ સુધારક અને એક દ્રષ્ટા હતા, જેઓ સમજતા હતા કે રાષ્ટ્રીય શક્તિ સામાજિક સુમેળ અને દરેક નાગરિકના ઉત્થાન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે. તેમનું યોગદાન એક મજબૂત લોકશાહી માળખાનો પાયો નાખવા, બંધારણીય શાસન પર ભાર મૂકવા અને સામાજિક દુષણોને નાબૂદ કરવા સુધી વિસ્તરેલું હતું.

પટેલનો શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિકોણ કોઈ એકલ ખ્યાલ નહોતો, પરંતુ સમાન, એકીકૃત અને આત્મનિર્ભર ભારતના તેમના વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણનો એક અભિન્ન ઘટક હતો. તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણ એક પરિવર્તનકારી શક્તિ છે, જે ફક્ત વ્યક્તિગત જ્ઞાન માટે જ નહીં, પરંતુ સામાજિક અવરોધોને દૂર કરવા, એકતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને વંચિતોને સશક્ત બનાવવા માટે પણ આવશ્યક છે. તેમના વિચારો, જે ઘણીવાર ભાષણો, પત્રો અને લેખો દ્વારા વ્યક્ત થતા હતા, તેમાં આદર્શ શિક્ષણ પ્રણાલીના વિવિધ પાસાઓનો સમાવેશ થતો હતો, જેમાં શિક્ષકો,

સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યનો સમાવેશ થાય છે. આ અહેવાલ તેમના શિક્ષણ અંગેના વિચારો કેવી રીતે સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, ગ્રામીણ સશક્તિકરણ અને લિંગ સમાનતા પ્રત્યેની તેમની અડગ પ્રતિબદ્ધતા સાથે ઊંડાણપૂર્વક જોડાયેલા હતા તેની તપાસ આ અભ્યાસ કરે છે.

નવા રચાયેલા આપણા રાષ્ટ્ર કે વિવિધતા ધરાવતા રાષ્ટ્રને આંતરિક સામાજિક વિભાજનો (જાતિ, ધર્મ, આર્થિક સ્થિતિ) ના પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો જે તેની રાજકીય એકતાને નબળી પાડી શકે. પટેલની રાજકીય એકીકરણમાં અજોડ સફળતા, જેમાં પડર રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં જોડવાનો સમાવેશ થાય છે, તે એક સ્મારક કાર્ય હતું જેને વ્યૂહાત્મક દૂરંદેશી અને દ્રઢ નિશ્ચયની જરૂર હતી. આ જ સમયે, પટેલે શિક્ષણની સખત હિમાયત કરી હતી, સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું જે "જાતિના અવરોધોને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે અને વધુ સમાવેશી સમાજનું નિર્માણ કરે છે" અને "લોકોમાં એકતા લાવે છે". રાજકીય એકીકરણ એકલું પૂરતું ન હોત જો સામાજિક સુમેળ ન હોય. આથી, શિક્ષણને સામાજિક એકીકરણકર્તા તરીકેનો તેમનો ભાર ફક્ત એક પરોપકારી સામાજિક નીતિ નહોતી, પરંતુ નવા સ્વતંત્ર ભારતીય રાષ્ટ્રને મજબૂત કરવા માટે એક વ્યૂહાત્મક આવશ્યકતા હતી. બુનિયાદી અને સમાવેશી શિક્ષણ પ્રણાલીને પ્રોત્સાહન આપીને જે સામાજિક અવરોધોને સક્રિયપણે તોડે છે અને વહેંચાયેલા મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે, તેઓ એક સ્થિર, એકીકૃત અને મજબૂત ભારતના નિર્માણ માટે જરૂરી સામાજિક માળખું સક્રિયપણે બનાવી રહ્યા હતા. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણ, વિવિધ વસ્તી વચ્ચે એક સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ઓળખ અને હેતુને પ્રોત્સાહન આપવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન તરીકે સેવા આપી હતી. આ દર્શાવે છે કે પટેલ માટે, શિક્ષણ એ તેમણે આટલી મહેનતથી બનાવેલી રાજકીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા અને ટકાવી રાખવા માટેનો એક મૂળભૂત આધારસ્તંભ હતો.

તે સુનિશ્ચિત હતું કે નવું રચાયેલું રાષ્ટ્ર ફક્ત ભૌગોલિક અને રાજકીય રીતે જ નહીં, પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પણ સુસંગત હોય, જેનાથી તેની લાંબા ગાળાની સ્થિરતા અને પ્રગતિ સુનિશ્ચિત થાય.

સરદાર પટેલના શૈક્ષણિક વિચારના દાર્શનિક પાયા

સાક્ષરતાથી પરનું શિક્ષણ: ચારિત્ર્ય, મૂલ્યો અને વ્યવહારિક ઉપયોગ પર ધ્યાન સરદાર પટેલે શિક્ષણને માત્ર સાક્ષરતા અથવા શૈક્ષણિક જ્ઞાનના સંપાદન કરતાં ઘણું વધારે માન્યું. તેઓ માનતા હતા કે તે "વ્યક્તિત્વ નિર્માણ" અને "રાષ્ટ્ર નિર્માણ" માટે મૂળભૂત છે. તેમનું દ્રષ્ટિકોણ માનવ વ્યક્તિત્વના બૌદ્ધિક, શારીરિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણોમાં સર્વગ્રાહી વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. તેમણે "મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ" અને "માનવ મૂલ્યો" સ્થાપિત કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો, તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણ ચારિત્ર્ય અને નૈતિક આચરણ કેળવવું જોઈએ. વધુમાં, પટેલના વિચારો જ્ઞાનના વ્યવહારિક ઉપયોગ સુધી વિસ્તરેલા હતા, જેમાં "શિક્ષણનો યોગ્ય રીતે ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ", અને શિક્ષકો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના ચારિત્ર્ય, તેમજ વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કેવી રીતે કરવું તે પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. તેમનો પોતાનો પ્રવાસ, મોટાભાગે સ્વ-શિક્ષિત હોવા અને એક ઉત્સુક વાચક હોવા, તે ઔપચારિક માળખાથી પર શીખવાની તેમની દ્રઢતા અને સુલભતામાંના તેમના વિશ્વાસને રેખાંકિત કરે છે. આ વ્યક્તિગત અનુભવે સંભવતઃ શિક્ષણ પ્રત્યેના તેમના વ્યવહારિક અભિગમને પ્રેરિત કર્યો, જેમાં આત્મનિર્ભરતા અને વ્યવહારિક કૌશલ્યો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતોનો તેમના શૈક્ષણિક વિચાર પર પ્રભાવ

પટેલ મહાત્મા ગાંધીના સમર્પિત શિષ્ય હતા, જેઓ 'અહિંસા', સત્ય, ન્યાય અને આત્મનિર્ભરતાના ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતોથી ઊંડા પ્રભાવિત હતા. તેમની શૈક્ષણિક ફિલસૂફી ગાંધીના "ગ્રામ સ્વરાજ્ય" (ગ્રામીણ સ્વ-શાસન)ના ખ્યાલ સાથે સુસંગત હતી, જે ગ્રામ્ય સ્તરે આત્મનિર્ભરતા અને સશક્તિકરણ પર ભાર મૂકે છે. પટેલે ગ્રામજનોને સશક્ત બનાવવા અને "ધનિકો અને ગરીબો" વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે શિક્ષણની હિમાયત કરીને આ દ્રષ્ટિકોણને વાસ્તવિકતામાં રૂપાંતરિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. સામાજિક અને રાજકીય પરિવર્તન માટેના સાધન તરીકે અહિંસક પ્રતિકાર (સત્યાગ્રહ) પ્રત્યેની તેમની અડગ પ્રતિબદ્ધતા એ સામાજિક પરિવર્તનના શાંતિપૂર્ણ છતાં શક્તિશાળી માધ્યમ તરીકે શિક્ષણમાંના તેમના વિશ્વાસને પણ પ્રેરિત કર્યો. તેઓ માનતા હતા કે "શ્રદ્ધા અને શક્તિ, બંને કોઈ પણ મહાન કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે આવશ્યક છે", જેનો અર્થ એ છે કે શિક્ષણ શ્રદ્ધા (મૂલ્યો, ન્યાય)ને જાળવી રાખવા માટે શક્તિ (જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય) પ્રદાન કરે છે.

પટેલ મહાત્મા ગાંધીથી ઊંડા પ્રભાવિત હતા અને તેમણે 'અહિંસા' અને સત્યાગ્રહ સહિતના ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો અપનાવ્યા હતા. તેમણે ગાંધીના એ દ્રષ્ટિકોણને ટાંક્યો હતો કે સત્યાગ્રહમાં "બે વસ્તુઓ સામે યુદ્ધ" શામેલ છે – સરકાર અને બીજું "પોતાની સામે," જેમાં બાદમાં "આત્મ-શુદ્ધિ માટે" એક સતત પ્રક્રિયા છે. પટેલની શૈક્ષણિક ફિલસૂફી સતત "વ્યક્તિત્વ નિર્માણ," "ચારિત્ર્ય નિર્માણ," "માનવ મૂલ્યો," અને સર્વગ્રાહી વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણ માનવ વ્યક્તિત્વને તેના તમામ પરિમાણોમાં વિકસાવવું જોઈએ: બૌદ્ધિક, શારીરિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક. ગાંધીવાદી સત્યાગ્રહમાં આંતરિક "આપણી પોતાની નબળાઈઓ સામેનું યુદ્ધ" અને "આત્મ-

શુદ્ધિ" ની પ્રક્રિયા પટેલના સર્વગ્રાહી, મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણના દ્રષ્ટિકોણ સાથે સીધી રીતે સુસંગત છે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ વ્યક્તિના આંતરિક સ્વ, નૈતિક દિશાસૂચક અને નૈતિક માળખાને સુધારવાનો હેતુ ધરાવે છે. પટેલ માટે, શિક્ષણ ફક્ત બાહ્ય સામાજિક પરિવર્તન (દા.ત., અન્યાય સામે લડવું અથવા રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી) માટેનું સાધન નહોતું, પરંતુ આંતરિક પરિવર્તન માટેનું એક ગહન સાધન પણ હતું. શિક્ષણ દ્વારા મજબૂત ચારિત્ર્ય, નૈતિક મૂલ્યો અને આત્મ-જાગૃતિ કેળવીને, વ્યક્તિઓ ન્યાયી અને સમાન સમાજને સમજવા, તેનું સન્માન કરવા અને તેમાં યોગદાન આપવા માટે વધુ સજ્જ બનશે. આ આંતરિક સુધારણા તેમને ભેદભાવ ચાલુ રાખવા માટે ઓછા સંવેદનશીલ બનાવશે અને સત્ય અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખવા માટે વધુ પ્રેરિત કરશે. આ સૂચવે છે કે પટેલ માટે, શિક્ષણ દ્વારા સમાનતાની શોધ ફક્ત માળખાકીય સુધારાઓ અથવા સમાન પહોંચ વિશે નહોતી, પરંતુ સદ્ગુણી નાગરિકોને કેળવવા વિશે હતી જેઓ ન્યાય અને ભેદભાવ રહિત સિદ્ધાંતોને સહજપણે મૂર્તિમંત કરશે અને જાળવી રાખશે. શિક્ષણ દ્વારા આ ઊંડા, આંતરિક પરિવર્તનને સામાજિક પરિવર્તનને વધુ ગહન અને ટકાઉ બનાવવા માટે નિર્ણાયક માનવામાં આવતું હતું.

સામાજિક સમાનતાના પાયાનો પથ્થર તરીકે શિક્ષણ

A. સામાજિક અવરોધોને દૂર કરવા: જાતિ અને ભેદભાવને સંબોધવા સરદાર પટેલ સમાનતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાના પ્રબળ હિમાયતી હતા, જેઓ અસ્પૃશ્યતા અને જાતિ ભેદભાવનો સક્રિયપણે વિરોધ કરતા હતા. તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે અથાક પ્રયાસ કર્યા, એ ઓળખીને કે સામાજિક સુમેળ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અને સુસંગત સમાજ માટે નિર્ણાયક છે. "મજબૂત લોકશાહી"

માટેનો તેમનો દ્રષ્ટિકોણ બંધારણીય શાસનમાં મૂળભૂત હતો જે સૌ માટે ન્યાય અને સમાનતાને પ્રાથમિકતા આપે છે.

શિક્ષણ માટેનો તેમનો દ્રષ્ટિકોણ આ આદર્શોને સીધો ટેકો આપતો હતો. તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણ એક "મહાન એકીકરણકર્તા" છે. તેણે જાતિના અવરોધોને ઘટાડવામાં અને વધુ સમાવેશી સમાજને પ્રોત્સાહન આપવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી હતી. સંકુચિત, વિભાજિત દ્રષ્ટિકોણને પાર કરતા દ્રષ્ટિકોણને પ્રોત્સાહન આપીને, શિક્ષણ વિવિધ સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જૂથોના નોંધપાત્ર એકીકરણકર્તા તરીકે કાર્ય કરે છે. લોકોની "માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવવા" અને "સામાજિક ધોરણોને બદલવા" માટે શિક્ષણની શક્તિ તેમના સામાજિક સુધારાની વ્યૂહરચનાના કેન્દ્રમાં હતી, જે વંચિતોને સશક્ત બનાવતી અને વ્યક્તિઓ અને સમાજોને પરિવર્તિત કરતી હતી.

પટેલે અસ્પૃશ્યતા અને જાતિ ભેદભાવ જેવા ઊંડા મૂળિયાવાળા સામાજિક દુષણોનો સક્રિયપણે વિરોધ કર્યો. આ ફક્ત કાનૂની મુદ્દાઓ નથી, પરંતુ સદીઓની સામાજિક શરતો અને પૂર્વગ્રહોમાં મૂળભૂત છે. તેમણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણમાં "લોકોની માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવવા" અને "સામાજિક ધોરણોને બદલવા" ની શક્તિ છે. વ્યવસ્થિત ભેદભાવને અસરકારક રીતે દૂર કરવા માટે, માત્ર કાનૂની પ્રતિબંધ પૂરતો નથી; તેને વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ચેતનામાં મૂળભૂત પરિવર્તનની જરૂર છે, જેમાં ઊંડા મૂળિયાવાળા પૂર્વગ્રહો અને પૂર્વધારણાઓને પડકારવામાં આવે. પટેલે સમજ્યું કે શિક્ષણ આ ગહન જ્ઞાનાત્મક અને વર્તણૂકીય પરિવર્તન માટે સૌથી શક્તિશાળી, લાંબા ગાળાનું સાધન હતું. વ્યક્તિઓને વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણનો પરિચય આપીને, વિવેચનાત્મક વિચારસરણીને પ્રોત્સાહન આપીને, અને સમાનતા, ગૌરવ અને સમાવેશીતાના સાર્વત્રિક મૂલ્યોને સ્થાપિત કરીને, શિક્ષણ ભેદભાવના વૈચારિક

પાયાને સીધો પડકારે છે. તે ફક્ત જ્ઞાન પ્રદાન કરતું નથી; તે વિશ્વ દ્રષ્ટિકોણને ફરીથી આકાર આપે છે, સામાજિક વિભાજનોમાં સહાનુભૂતિ અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ દર્શાવે છે કે પટેલ માટે, શિક્ષણ સામાજિક અસમાનતાનો એક ટકાઉ અને કાર્બનિક ઉકેલ હતો, જે પૂર્વગ્રહના મૂળ કારણોને સંબોધતો હતો, ફક્ત લક્ષણોને નહીં. તે એક એવો સમાજ કેળવવા વિશે હતું જ્યાં સમાનતા ફક્ત કાનૂની આદેશ નહોતી, પરંતુ ઊંડાણપૂર્વક આંતરિક મૂલ્ય હતું, જે કાયમી સામાજિક સુમેળ અને ન્યાય સુનિશ્ચિત કરતું હતું.

B. ગ્રામીણ ભારતને સશક્ત બનાવવું: "ધનિકો અને ગરીબો" વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવું પટેલ દ્રબપણે માનતા હતા કે "ધનિકો અને ગરીબો" વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે ગામડાઓ અને ગ્રામીણ ભારતનો વિકાસ નિર્ણાયક છે. તેઓ "મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ" દ્વારા ગ્રામીણ વસ્તીને સશક્ત બનાવવા માટે પ્રતિબદ્ધ હતા. તેમણે મહાત્મા ગાંધીના "ગ્રામીણ ગણરાજ્યો" (ગ્રામ સ્વરાજ્ય)ના દ્રષ્ટિકોણને વાસ્તવિકતામાં રૂપાંતરિત કરવાનો હેતુ રાખ્યો.

આ પ્રતિબદ્ધતા વ્યવહારિક રીતે તેમના પ્રયાસો દ્વારા દર્શાવવામાં આવી હતી, જેમ કે ૧૯૪૫ માં ચારુરત વિદ્યા મંડળ (CVM) ની સ્થાપના, જે કૃષિ વિસ્તારો (કરમસદ, બકરોલ, આણંદ)ના ત્રિ-જંકશન પર સ્થિત છે. CVMનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિકાસ, સામાજિક જાગૃતિ, ઉત્થાન અને ગ્રામીણ વસ્તીનું સમૃદ્ધિકરણ હતું, જે પટેલના દ્રષ્ટિકોણને સીધો પ્રતિબિંબિત કરે છે.

તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણ વંચિતોને સશક્ત બનાવવું જોઈએ અને વ્યક્તિઓ અને સમાજોને પરિવર્તિત કરવા જોઈએ. આમાં કારીગરોની કારીગરીમાં મૂલ્યવર્ધન કરવા, તેમના ઉત્પાદનો માટે બજારના માર્ગો બનાવવા અને તેમને જરૂરી ટેકો પૂરો પાડવા માટે સર્જનાત્મકતા, નવીનતા અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થતો હતો, ખાસ કરીને

ગ્રામીણ યુવાનો અને મહિલાઓ માટે, જેથી તેઓ "નોકરી સર્જક" બની શકે અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગો સ્થાપી શકે. વ્યવહારિક કૌશલ્યો અને આર્થિક સશક્તિકરણ પરનું આ ધ્યાન કૃષિ સમુદાયોમાં તકની સમાનતા અને આર્થિક અસમાનતાઓને ઘટાડવા માટે નિર્ણાયક હતું.

આર્થિક અસમાનતા એ એકંદર અસમાનતાનો એક મુખ્ય ઘટક છે. ફક્ત મૂળભૂત સાક્ષરતા પ્રદાન કરવાથી ગ્રામીણ વસ્તી દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી ઊંડા મૂળિયાવાળી આર્થિક ગેરલાભને પૂરતા પ્રમાણમાં સંબોધિત કરી શકાતી નથી. પટેલે "ધનિકો અને ગરીબો" વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે શિક્ષણ દ્વારા ગ્રામીણ વિસ્તારોને સશક્ત બનાવવા પર સ્પષ્ટપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તેમણે કારીગરો માટે કૌશલ્ય સુધારણા, ગ્રામીણ યુવાનો માટે સર્જનાત્મકતા, નવીનતા અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા, તેમને "નોકરી સર્જક" બનવા અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે હિમાયત કરી. પટેલનો દ્રષ્ટિકોણ પાયાના શિક્ષણથી આગળ વધીને વ્યવસાયિક અને ઉદ્યોગસાહસિક તાલીમ સુધી વિસ્તરેલો હતો, જે ખાસ કરીને ગ્રામીણ સંદર્ભ માટે અનુકૂળ હતો. આ સૂચવે છે કે સાચી સમાનતા માટે ફક્ત સામાજિક સમાવેશીતા જ નહીં, પરંતુ આર્થિક આત્મનિર્ભરતા અને સ્થાનિક તકોનું નિર્માણ પણ જરૂરી છે. ગ્રામીણ ઉદ્યોગસાહસિકતા અને કૌશલ્ય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપીને, તેમણે ગ્રામીણ-શહેરી સ્થળાંતર અટકાવવા, નિર્ભરતા ઘટાડવા અને સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસને સુવિધા આપવાનો હેતુ રાખ્યો, જેનાથી વિતરણ ન્યાય અને આર્થિક સમાનતાને સીધી રીતે સંબોધિત કરી શકાય. આ સમાનતા પ્રત્યેનો એક વ્યવહારિક અને સર્વગ્રાહી અભિગમ દર્શાવે છે, જે ઓળખે છે કે સામાજિક ન્યાય અંતર્ગત આર્થિક અસમાનતાઓને સંબોધ્યા વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, અને શિક્ષણ, ખાસ કરીને કૌશલ્ય આધારિત અને ઉદ્યોગસાહસિક શિક્ષણ, બંનેને પ્રાપ્ત કરવા

માટે એક શક્તિશાળી લીવર છે. તે વ્યાપક સમૃદ્ધિ અને સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વિકેન્દ્રિત વિકાસમાંના તેમના વિશ્વાસને રેખાંકિત કરે છે.

C. મહિલા શિક્ષણ અને સશક્તિકરણને આગળ વધારવું

સરદાર પટેલ એક દ્રષ્ટા હતા જેમણે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે મહિલાઓના સશક્તિકરણના સર્વોચ્ચ મહત્વને ઓળખ્યું. તેમણે ગુજરાત અને ભારતના અન્ય ભાગોમાં લિંગ અસમાનતાઓને સંબોધવા અને લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રયાસો શરૂ કર્યા. ન્યાય અને સમાનતા પ્રત્યેની તેમની પ્રતિબદ્ધતા સ્પષ્ટપણે મહિલાઓના અધિકારો અને તકો સુધી વિસ્તરેલી હતી. મહિલા શિક્ષણ અંગેના તેમના વિચારો "ચારુતર પ્રદેશના સંદર્ભમાં મહિલા શિક્ષણમાં તેમની ભૂમિકા" પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા સંશોધનમાં સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિત થયા હતા.6 તેઓ માનતા હતા કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ ગ્રામીણ આજીવિકા પર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ અને ગ્રામીણ યુવાનોને, "ખાસ કરીને મહિલાઓ" ને સશક્ત બનાવવા માટે અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવા જોઈએ.5 આ વિશિષ્ટ અને પુનરાવર્તિત ધ્યાન સામાજિક ઉત્થાનમાં મહિલાઓની મુખ્ય ભૂમિકા અને પરિવારો, સમુદાયો અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ પર મહિલાઓને શિક્ષિત કરવાની ગુણાકાર અસર અંગેની તેમની સમજણને રેખાંકિત કરે છે.ઘણા પરંપરાગત સમાજોમાં, મહિલાઓના શિક્ષણનો અભાવ તેમની આર્થિક ભાગીદારી, તેમના અને તેમના બાળકોના સ્વાસ્થ્ય પરિણામો અને તેમની એકંદર સામાજિક સ્થિતિ માટે એક નોંધપાત્ર અવરોધ છે, જે ગરીબી અને અસમાનતાના ચક્રને પેઢીઓ સુધી ચાલુ રાખે છે. પટેલે "મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા" ના મહત્વને ઓળખ્યું અને ચારુતર પ્રદેશ જેવા વિશિષ્ટ પ્રદેશોમાં "મહિલા શિક્ષણ" ને સક્રિયપણે પ્રોત્સાહન આપ્યું, જેમાં ગ્રામીણ યુવાનો માટે, "ખાસ કરીને મહિલાઓ" માટે અભ્યાસક્રમો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.1 જ્યારે

ઉપલબ્ધ માહિતી તેમના મહિલા શિક્ષણ પરના ભારના કારણો ને સ્પષ્ટપણે વિગતવાર વર્ણવતી નથી, ત્યારે મજબૂત અને વિશિષ્ટ હિમાયત વ્યક્તિગત સાક્ષરતાથી પર તેના વ્યાપક સામાજિક પ્રભાવની સમજ સૂચવે છે. પટેલે સંભવતઃ મહિલા શિક્ષણને ફક્ત વ્યક્તિગત અધિકારના મામલા તરીકે જ નહીં (જોકે તે સમાનતા પરના તેમના સામાન્ય વલણ દ્વારા સૂચિત છે) પરંતુ એક વ્યૂહાત્મક રોકાણ તરીકે જોયું જે પેઢીઓ સુધી નોંધપાત્ર વળતર આપે છે. શિક્ષિત મહિલાઓ કુટુંબના સ્વાસ્થ્ય અને આયોજન વિશે વધુ જાણકાર નિર્ણયો લેવાની, તેમના બાળકોને શિક્ષિત કરવાની, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની અને પ્રતિબંધિત સામાજિક ધોરણોને પડકારવાની શક્યતા વધારે છે, જેનાથી સમગ્ર સમાજ માટે સામાજિક ગતિશીલતા અને વ્યાપક વિકાસની ગતિ તેજ બને છે. તેમનું સશક્તિકરણ સમગ્ર સમુદાય માટે વધુ સમાન અને સમૃદ્ધ ભવિષ્ય તરફ દોરી જાય છે. આ લિંગ સમાનતા પ્રત્યેનો એક દૂરંદેશી અને વ્યવહારિક દ્રષ્ટિકોણ દર્શાવે છે, તેને એક સાચી સમાન અને પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્ર માટે મૂળભૂત તત્વ તરીકે જોતા, અને તેને ગૌણ ચિંતા તરીકે નહીં. તે વિવિધ પ્રકારની અસમાનતાઓની આંતરસંબંધિતતા અને તેમને વ્યવસ્થિત રીતે સંબોધવા માટે શિક્ષણની શક્તિ અંગેની તેમની સમજણને પ્રકાશિત કરે છે.

સરદાર પટેલના સમાનતાવાદી શિક્ષણ દ્રષ્ટિકોણનો કાયમી વારસો

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો ગહન વારસો તેમની રાજકીય સિદ્ધિઓથી ઘણો આગળ વધીને સામાજિક સમાનતાના પાયાના પથ્થર તરીકે શિક્ષણ માટેના ઊંડા પ્રભાવશાળી દ્રષ્ટિકોણને સમાવે છે.

સમાનતાના સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક વિચારોનું વિશ્લેષણ

સર્વગ્રાહી: બૌદ્ધિક, શારીરિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણોમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું, ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને જ્ઞાનના યોગ્ય ઉપયોગ પર ભાર મૂકવો.

એકીકરણકર્તા: જાતિના અવરોધોને સક્રિયપણે ઘટાડવા, સમાવેશી માનસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા, અને વિવિધ સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જૂથોને એકીકૃત કરવા, જેનાથી સામાજિક વંશવેલાને દૂર કરવામાં આવે અને રાષ્ટ્રીય સુમેળને પ્રોત્સાહન મળે.

સશક્તિકરણ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ, કારીગરો માટે કૌશલ્ય વૃદ્ધિ, અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપીને, ખાસ કરીને ગ્રામીણ યુવાનો માટે, આર્થિક સમાનતા અને આત્મનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે "ધનિકો અને ગરીબો" વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવું.

સમાવેશી: જાતિ, સંપ્રદાય અથવા ધર્મને ધ્યાનમાં લીધા વિના સૌને શિક્ષણની હિમાયત કરવી, અને મહિલાઓના શિક્ષણ અને સશક્તિકરણને વ્યાપક સામાજિક ઉત્થાન માટે ઉત્પ્રેરક તરીકે તેમની મુખ્ય ભૂમિકાને ઓળખવી.

મૂલ્ય આધારિત: માનવ મૂલ્યો, નૈતિક આચરણ અને સામાજિક જવાબદારીની ભાવનાને મૂળભૂત તત્ત્વો તરીકે સ્થાપિત કરવી, આત્મ-શુદ્ધિ અને અહિંસાના ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત.

પટેલનો દ્રષ્ટિકોણ સમકાલીન ભારતમાં અને વૈશ્વિક સ્તરે નોંધપાત્ર રીતે સુસંગત રહે છે. જેમ જેમ સમાજો સતત અસમાનતાઓ, સામાજિક વિભાજન અને સમાવેશી અને ટકાઉ વિકાસની જરૂરિયાત સાથે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે, તેમ તેમ શિક્ષણને માનસિકતા પરિવર્તન, સામાજિક એકીકરણ અને આર્થિક સશક્તિકરણ માટેના સાધન તરીકેનો તેમનો ભાર એક શક્તિશાળી અને કાયમી

માળખું પ્રદાન કરે છે. ગ્રામીણ વિકાસ, કૌશલ્ય આધારિત શિક્ષણ અને મહિલા સશક્તિકરણ પરનું તેમનું ધ્યાન વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં અસમાનતાઓને સંબોધવા અને સમાન તકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ખાસ કરીને સુસંગત છે. તેમણે પ્રેરિત કરેલા સંસ્થાકીય મોડેલો, જેમ કે ચારુતર વિદ્યા મંડળ અને સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, દર્શાવવાનું ચાલુ રાખે છે કે મૂલ્ય આધારિત, સમુદાય-સંકલિત શિક્ષણ ખરેખર સમાન અને એકીકૃત સમાજ માટે એક આધારસ્તંભ તરીકે કેવી રીતે સેવા આપી શકે છે. તેમનો વારસો એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે સાચી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ તમામ નાગરિકો માટે ગુણવત્તાયુક્ત, સર્વગ્રાહી શિક્ષણની સમાન પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવાની પ્રતિબદ્ધતાથી અવિભાજ્ય છે, જે તેમના "લોહપુરુષ" ના સંકલ્પને શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક ન્યાયની શોધમાં સમાન રીતે લાગુ પડે છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ શિક્ષણના મહત્વને ખૂબ સારી રીતે સમજતા હતા. તેમના શિક્ષણ પ્રત્યેના વિચારો નીચે મુજબ જોઈ શકાય છે:

આધુનિક અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ: સરદાર પટેલ આધુનિક શિક્ષણના હિમાયતી હતા. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે બાળકોને એવું શિક્ષણ મળે જે તેમને આધુનિક વિશ્વમાં સફળ થવા સક્ષમ બનાવે. આ સાથે તેઓ મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પર પણ ભાર મૂકતા હતા, જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં સારા સંસ્કારો અને રાષ્ટ્રીય ભાવના વિકસે.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિંચન: સ્વતંત્રતા પૂર્વેના સમયમાં, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે લોકશિક્ષણ મંડળની સ્થાપના કરીને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ શરૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો. આ શાળાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિંચન કરવાનો હતો, જેથી તેઓ દેશભક્ત બની શકે.

સ્વ-અભ્યાસનું મહત્વ: સરદાર પટેલ પોતે પણ મોટે ભાગે સ્વ-અભ્યાસ દ્વારા શિક્ષિત થયા હતા. તેમણે પોતાની વકીલાતનો અભ્યાસ પણ અન્ય વકીલો પાસેથી પુસ્તકો લઈને કર્યો હતો. આ બાબત દર્શાવે છે કે તેઓ સ્વ-અભ્યાસ અને આત્મનિર્ભરતાને શિક્ષણમાં કેટલું મહત્વ આપતા હતા.

ગ્રામીણ સશક્તિકરણ: સરદાર પટેલ દ્રઢપણે માનતા હતા કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ આપીને સશક્ત બનાવવા જોઈએ. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે શિક્ષણ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પરિવર્તન લાવે અને લોકોને આત્મનિર્ભર બનાવે.

સ્ત્રી શિક્ષણ: સરદાર પટેલ સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રબળ હિમાયતી હતા. તેમના મતે, છોકરીઓનું શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક વિકાસ જ નહીં, પરંતુ મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે જરૂરી છે. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે મહિલાઓ શિક્ષણ, સ્વ-સંભાળ, સામાજિક અને નૈતિક પાસાઓમાં શિક્ષિત થાય.

વ્યવહારુ જ્ઞાન અને કૌશલ્ય વિકાસ: સરદાર પટેલ વ્યવહારુ જ્ઞાન અને કૌશલ્ય વિકાસ પર ભાર મૂકતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા, નવીનતા અને ઉત્પાદનોની બજારક્ષમતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થવો જોઈએ.

એકતા અને સમાવેશી સમાજ: તેમના મતે, શિક્ષણ એક મહાન એકીકરણ કરનાર છે. સારું શિક્ષણ જાતિના અવરોધોને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે અને વધુ સમાવેશી સમાજનું નિર્માણ કરે છે. તે એક એવો દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવે છે જે લોકોને વિવિધ શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરતી સંકુચિત દ્રષ્ટિથી આગળ વધવા સક્ષમ બનાવે છે.

ટૂંકમાં, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ શિક્ષણને માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન પૂરતું સીમિત નહોતા રાખતા, પરંતુ તેને રાષ્ટ્રનિર્માણ, વ્યક્તિગત વિકાસ, સામાજિક પરિવર્તન અને મૂલ્યનિર્માણનું એક શક્તિશાળી સાધન માનતા હતા.

સંદર્ભ સૂચિ

- સરદાર પટેલ પત્રવ્યવહાર : ભાગ - ૧ - ૨ : સંપાદક વી. શંકર
- સરદાર પટેલનું જીવનચરિત્ર : ભાગ - ૧ - ૨ : યશવંત દોશી
- સરદાર પટેલ : એક સમર્પિત જીવન : રાજમોહન ગાંધી
- આધુનિક ભારતના ઘડવૈયા વિહ્લભાઈ પટેલ: એચ. એમ. પટેલ
- સરદારશ્રીના પત્રો ગુજરાતના સાથીઓને : સંપાદક મણિબહેન પટેલ
- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વિચારસરણી : સંપાદક અંબેલાલ દેસાઈ
- ભારત કી એકતા કા નિર્માણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: પબ્લિકેશનસ ડિવિઝન દિલ્લી
- સરદાર પટેલ - ગાંધી, નેહરુ એવં સુભાષ: સંપાદક પી. એન. ચોપડા પ્રભા ચો
- વલ્લભભાઈ પટેલ ચરિત્ર વ કાઠ : ટ્રયં. ર. દેવગિરિકર
- Inside Story of Sardar Patel: P. N. Chopra
- Life and Work of Sardar Patel: P. B. Saggi
- The Sardar of India: P. N. Chopra